

De Reformatie

ONDER REDACTIE VAN

Huib Leeuwenberg

Henk Slechte

Theo van Staalduine

De Reformatie

BREUK IN DE
EUROPESE GESCHIEDENIS
EN CULTUUR

WalburgPers

Uitgave en realisatie

Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

Redactie en samenstelling

Huib Leeuwenberg, Henk Slechte en Theo van Staalduine

Auteurs

Wim Blockmans, Erik A. de Boer, Joël J. Cahen, Hans Cools,
Johan Decavele, Willem Frijhoff, Sabine Hiebsch, Huib
Leeuwenberg, Peter Nissen, Paul Rem, Ton H.M. van Schaik,
Kees Schulten, Henk Slechte, Theo van Staalduine, Ilja M.
Veldman

Beeldredactie

Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

Omslagontwerp

Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

Ontwerp binnenwerk

Erwin Bomans^{BNO} Leucq!, Hof van Twente

Afbeelding omslag

De zielenvisserij, Adriaen Pietersz. van de Venne. Rijksmuseum
Amsterdam

Eerste druk

www.walburgpers.nl

© 2017 Uitgeversmaatschappij Walburg Pers

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd worden verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

ISBN 9789462491731
NUR 688

Inhoud

Inleiding, <i>Huib Leeuwenberg, Henk Slechte en Theo van Staalduine</i>	II
1. Europa omstreeks 1500. Een andere kijk op de wereld, <i>Ton H.M. van Schaik</i>	15
2. De roep om hervorming in de Late Middeleeuwen: Reformaties vóór de Reformatie, <i>Peter Nissen</i>	27
3. De lutherse Reformatie, <i>Sabine Hiebsch</i>	39
4. De geschiedenis van de lutheranen in de Lage Landen in de zestiende en zeventiende eeuw, <i>Sabine Hiebsch</i>	55
5. De joden en de Reformatie, <i>Joël J. Cahen</i>	65
6. Karel V en de Reformatie, <i>Wim Blockmans</i>	75
7. Verder dan Luther: Hoe radicaal kan de Reformatie worden?, <i>Theo van Staalduine</i>	83
8. De Engelse Reformatie, <i>Henk Slechte en Theo van Staalduine</i>	103
9. Calvinijn en de calvinistische Reformatie in de Nederlanden, <i>Erik de Boer</i>	115
10. De Reformatie als godsdienst van het woord, <i>Willem Frijhoff</i>	131
11. Beeldende kunst in de Nederlanden van de zestiende eeuw, <i>Ilja M. Veldman</i>	143
12. De Beeldenstorm, <i>Hans Cools</i>	159
13. Het gezuiverde kerkgebouw, <i>Paul Rem</i>	171
14. Spotprenten: Een grafisch wapen in een religieuze twist, <i>Henk Slechte</i>	179
15. Van polyfonie tot monofonie. Kerkelijke en profane muziek voor en na de Reformatie, <i>Huib Leeuwenberg</i>	195
16. De kettervervolging, <i>Johan Decavele</i>	209
17. De godsdienststrijd in Vlaanderen, 1566-1585, <i>Johan Decavele</i>	221
18. Oorlogen in West-Europa in de zestiende eeuw, <i>Kees Schulten</i>	231
19. Contrareformatie. Vernieuwing en verweer (1450-1650), <i>Ton H.M. van Schaik</i>	256
20. Literatuurlijst	275
21. Index	281
22. Personalialia	288

Overzicht van gebieden die halverwege de zestiende eeuw onder het gezag van de Habsburgers stonden.

Fictief dispuut tussen de Reformatie en de Rooms-Katholieke Kerk. De Rooms-Katholieke Kerk wordt aan de tafel vertegenwoordigd door (van rechts naar links) de paus (met tiara), een kardinaal (met kardinaalshoed), een bisschop (met mijter), een kanunnik (met bonnet) en een kloosterling (met tonsuur). Aan de tafel links de belangrijkste reformatoren. Houtsneede door Hans Schwyzer 1650. Zentralbibliothek Zürich.

Rond en aan de tafel (links) hervormingsgezinden uit meerdere eeuwen: 1. John Wycliff (†1384); 2. Johannes Hus (†1415); 3. Hiëronymus van Praag (†1416); 4. Girolamo Savonarola (†1498); 5. Maarten Luther (†1546); 6. Huldrych Zwingli (†1531); 7. Johannes Calvijn (†1564); 8. Philipp Melanchton (†1560); 9. Johannes Bugenhagen (†1558); 10. Johannes Oekolampadius (†1531); 11. Konrad Pellikan (†1556); 12. Heinrich Bullinger (†1575); 13. Ambrosius Blarer (†1564); 14. Johannes a Lasco (†1560); 15. Theodor von Beza (†1605); 16. John Knox (†1572); 17. Johannes Diazius (Juan Diaz) (†1546); 18. Guillaume Farel (†1565); 19. Petrus Viretus (†1561); 20. Matthias Flacius (Illyricus) (†1575); 21. Thomas Cranmer (†1556); 22. Erasmus Sarcerius (†1559); 23. Paulus Fagius (†1549); 24. Augustin Marlorat (†1562); 25. Caspar Cruciger (†1548); 26. John Bale (†1563); 27. Justus Jonas (†1555); 28. Georg III, Fürst von Anhalt-Plötzkau (†1553); 29. Ulrich von Hutten (†1523); 30. Martin Bucer (†1551); 31. Filips van Marnix van St. Aldegonde (†1598); 32. Johannes Sturm (†1589); 33. Girolamo Zanchi (†1590); 34. Johannes Sleidanus (†1556); 35. Wolfgang Fabricius Capito (†1541); 36. Peter Martyr Vermigli (†1562); 37. Kaspar Hedio (†1552); 38. Leo Jud (†1542); 39. Berchthold Haller (†1536); 40. Simon Grynaeus (†1541); 41. Sebastian Hofmeister (†1533); 42. Joachim Vadian (†1551).

Maarten Luther, schilderij door Lucas Cranach de Oudere, 1526. *Nationalmuseum Stockholm.*

Inleiding

Huib Leeuwenberg, Henk Slechte en Theo van Staalduine

Het jaar 1517 was een van de grote breuken in de Europese geschiedenis. De gevolgen waren even groot als die van de Kruistochten en de Franse Revolutie. In 1517 was de reactie van de kerk op de 95 kritische stellingen van de Duitse monnik Maarten Luther zo hevig dat de tot dan onverdeelde West-Europese christelijke kerk scheurde, wat niet de opzet van Luther was. Hij wilde wel de kerkelijke praktijk hervormen maar had geen nieuwe kerk of godsdienst in gedachten. Omdat de Rooms-Katholieke Kerk van zijn dagen Luthers hervorming afwees, was hij echter gedwongen tot afzonderlijke kerkformatie. De hervormingsbeweging van de zestiende eeuw heet in de geschiedschrijving de Reformatie, en deze maakte een eind aan de godsdienstige alleenheerschappij van de kerk die vanuit Rome werd bestuurd.

De gevolgen van de kerkscheuring hebben in hoge mate de zestiende eeuw beheerst, en op de langere termijn Europa geestelijk en cultureel maar ook sociaal en staatkundig veranderd. Luther was niet de eerste die – scherpe – kritiek had op de kerk en in het bijzonder op de leiding daarvan, maar het was voor het eerst in zijn tijd dat hij als criticus gebruik kon maken van een uitvinding die een halve eeuw eerder was gedaan: de boekdrukkunst. Dankzij deze mogelijkheid om zijn inzichten voor een brede doelgroep te formuleren en snel in een grote oplage onder veel mensen te verspreiden, kon uit de kritiek van Maarten Luther op de kerk van Rome een religieuze beweging ontstaan, die in Midden- en West-Europa binnen korte tijd veel volgelingen kreeg. Een beweging die zich op velerlei wijzen en plaatsen manifesteerde. Luther was eerder inspirator dan degene die aan alle touwtjes trok. Zo wist een humanistisch gevormde intellectueel als Johannes Calvijn zich wel schatplichtig aan de reformator uit Wittenberg, maar stichtte zijn eigen stroming. Calvijn had evenmin een nieuwe godsdienst bedacht, maar wilde de bestaande kerk wel een nieuwe theologische basis geven. De hervorming verspreidde zich in luttele jaren als een olievlek en bleek met simpele veroordelingen en verboden al snel niet meer in bedwang te houden. Zij dwong de kerkelijke en wereldlijke machthebbers tot een keuze: verzet tegen dan wel het steunen van de hervormers. De Rooms-Katholieke Kerk koos voor verzet tegen de Reformatie. Het begon met het op het matje roepen van Luther, daarna zijn excommunicatie door de paus en de rijksban op de Rijksdag van Worms in 1521 door de keizer, en ging over in de hevige en ook wrede vervolging van alle aan Luther zielsverwante ‘kettters’. Dat gebeurde door overheden die met de kerk van Rome verweven waren en wilden blijven. De Reformatie kreeg

Johannes Calvijn, anoniem schilderij, ca. 1564. Dulwich Picture Gallery.

echter ook steun van vorsten die voordeel zagen in een andere rol voor de kerk en minder invloed van haar leiding toewijchten. De vervolging van de nieuwe leer en het verzet daartegen leidden in de zestiende eeuw tot een nagenoeg voortdurende staat van oorlog in Europa die overigens zelden de godsdienst als enige oorzaak had.

De herdenking van 500 jaar Reformatie is een goede gelegenheid om deze scheuring van de kerk en haar ingrijpende gevolgen voor de samenleving in een breed historisch kader te plaatsen. Dat doen in dit boek vijftien historici en theologen met uiteenlopende specialismen volgens de meest actuele stand van de historische en de theologische wetenschap. Hun onderwerpen hebben een direct of indirect, maar altijd wezenlijk verband met de Reformatie en de voorgeschiedenis of de gevolgen daarvan. Zo wordt beschreven de kerkelijke, culturele en politieke voorgeschiedenis, waaronder eerdere pogingen tot hervorming van de kerk. De kerk was al eeuwen gewend aan het beantwoorden van tegenbewegingen. Soms leidde dit tot vervolging van ‘kettters’, een term ontleend aan de strijd tegen de Katharen in de dertiende eeuw. Anderen konden als gedoogde kritische beweging binnen de kerk blijven, zoals de Moderne Devotie van Geert Grote. En natuurlijk is de intellectuele en geestelijke toestand van Europa in de late vijftiende eeuw belangrijk voor het begrijpen van wat in 1517 gebeurde. De lutherse Reformatie in Duits-

De zielevisserij. Schilderij door Adriaen Pietersz. van de Venne, 1614. Rijksmuseum Amsterdam.

land krijgt veel aandacht, evenals de geschiedenis van de lutheranen in de Nederlanden en de vraag waarom hier niet het lutheranisme maar toch het calvinisme de leidende nieuwe kerkelijke richting werd. De rol van Karel V wordt belicht, als relatief invloedarme keizer van het Duitse Rijk maar ook als machtige heer der Nederlanden. Ook de vervolging van ketters in de Nederlanden en de hevige strijd in Vlaanderen tussen katholieken en hervormingsgezinden in de aanloop naar de Opstand en de Tachtigjarige Oorlog worden beschreven. Belangrijk en actueel zijn ook de relatie tussen het lutheranisme, vooral in de persoon van Luther zelf, en de joden, en de zogenaamde radicale reformatie die leidde tot de Boerenoorlog in Duitsland en het uitroepen van het theocratisch bestuurd Koninkrijk Sion in Münster in 1534. Uiteraard wordt ampel aandacht besteed aan de Beeldenstorm, die zich in de Nederlanden vanuit het Zuiden over het Noorden verbreidde en grote vernielingen in de kerkelijke kunst aanrichtte. Het gebruik van de voormalige katholieke kerken na de Reformatie blijkt een relatief zachte overgang te zijn geweest. De aanhangers van de nieuwe religie bleven de kerken gebruiken, maar wel op onderdelen anders. Over de culturele gevolgen van de Reformatie gaan ook de hoofdstukken over de beeldende kunst en de muziek in de zestiende eeuw. Als gevolg van de Reformatie verloor de kunst in protestantse gebieden grotendeels haar religieuze functie en die van de muziek veranderde sterk. Belangrijk is ook het gebruik van de boekdrukkunst als wapen in de strijd tussen Luther en de paus. Dat gebeurde met pamfletten en spotschriften die vaak waren geïllustreerd met felle spotprenten. Dergelijke spotprenten werden ook afzonderlijk gedrukt om de tegenpartij bij zoveel mogelijk gelovigen in een kwaad daglicht te zetten. Deze strijd met prenten is bekend geworden als de *Bilderkampf*. Uiteraard wordt ook de nieuwe rol van de volkstaal in de liturgie en de geschriften van de reformatorische kerken beschreven. Die werd een kerk van het woord in plaats van een kerk van rituelen en liturgie. De tegenbeweging van de katholieke kerk met de katholieke Reformatie is in de geschiedenis beter bekend als de Contrareformatie. Waarom de term katholieke reformatie passender zou zijn wordt uitgelegd. En tenslotte wordt aandacht besteed aan de talloze oorlogen in de zestiende eeuw die als verzamelnaam 'godsdienstoorlogen' hebben gekregen, maar die vaak van aard en oorzaak verschilden.

De Reformatie begon in Wittenberg in Duitsland, en speelde zich de eerste decennia vooral af in Duitsland, religieus in debatten tussen Luther en theologen en wereldlijk op de Rijksdag van Worms, en werd na veel wapengekletter in Duitsland bezegeld met de Godsdienstvrede van Augsburg in 1555. De Reformatie was toen al overgeslagen naar de rest van West-Europa. In de Nederlanden was de vervolging van de reformatorische stroming zo hevig dat de Reformatie mede inzet werd van een oorlog die in 1568 begon en pas eindigde in 1648 met een vrede die werd gesloten in hetzelfde Münster waar het Koninkrijk Sion van

De zielenvisserij. Schilderij door Adriaen Pietersz. van de Venne, 1614. Rijksmuseum Amsterdam.

De zielenvisserij

Adriaen Pietersz. van de Venne schilderde *De zielenvisserij* in 1614. Het laat zien hoe protestanten aan de linkerzijde en katholieken rechts probeerden aanhang te krijgen. Van de Venne gebruikte daarvoor een tekst uit het evangelie van Marcus (1:17), waar beschreven staat dat Jezus tegen de vissende broers Simon Petrus en Andreas zei: 'Volg me en ik zal van u maken vissers van mensen'. Naar deze en andere teksten verwijzen de opengeslagen Bijbel op de boot van de protestantse vissers en de woorden Fides (geloof), Spes (hoop) en Caritas (liefde) uit I Korintiërs 13 op hun netten. De visnetten staan als metafoor voor de vangst en de vissen voor de mensen die gevangen moesten worden. De schilder staat aan de kant van de protestanten, want die vissers zijn kalm en waardig afgebeeld, in tegenstelling tot de katholieke vissers onder leiding van een bisschop. De toeschouwers volgen deze 'gheestelijke visscherij' nauwgezet. Links bij de protestanten sta je beter dan rechts. Links schijnt de zon en staat de boom in blad. Rechts is hij dor. Het verwijst naar Psalm 1, waar de ware gelovige, geplant aan stromend water, op tijd vrucht draagt en tot bloei komt, in tegenstelling tot de goddelozen. Op de linkeroever staan de waardige protestanten, onder wie de prinsen Maurits en Frederik Hendrik, keurvorst Frederik V van de Palts, koning Jacobus I van Engeland, de jeugdige Franse koning Lodewijk XIII met zijn moeder Maria de' Medici, en de schilder zelf. Op de rechteroever staan de katholieken, gepersonifieerd door koning Filips III en de groothertogen Albert en Isabella die namens hem de zuidelijke Nederlanden bestuurden, generaal Spinola, en de paus gedragen door kardinalen. Dat Van de Venne de spot drijft met de katholieken en waarschuwt voor hun kwade bedoelingen, blijkt ook uit de grove, verzadigde en fanatieke gezichten die hij toekent aan de inzittenden van de roomse boot op de voorgrond. Toch staat dit alles onder Gods ene regenboog.

de wederdopers in 1535 had moeten capituleren voor de overmacht van de gezamenlijke krachten van rooms-katholieken en lutheranen.

Deze geschiedschrijving over de eeuw van de Reformatie wil heel West-Europa in het vizier houden, maar kiest ook voor veel nadruk op de Nederlanden.